

УДК 911. 5

ВОЛОВИК В.М.

ЛАНДШАФТНА СТРУКТУРА “ШТЕТЛІВ” ПОДІЛЛЯ

Існують ландшафти, в яких, підпорядковуючись певним закономірностям суспільного розвитку, відбувається активний культурогенез. Сюди відносяться й селитебні, де складається місцевий (за походженням) “культурний шар”. До цього причетні наявність (відсутність) статусу поселення та матеріальні багатства надбані етносом. При наявності цих ознак — “шар” може прогресувати, поширюватись в інші селитебні ландшафти, або впливати на появу пасіонаріїв [6]. Але в будь-якому випадку цей шар активний і розташований поза прямою залежністю від зібраного надбання. Як наслідок, у селитебних ландшафтах постійно виникають культурні інновації.

Сприйняття населенням міста (села) свого місцеперебування включає функціональні особливості: забезпеченість роботою, житлом, безпекою, і етнологічні механізми проживання саме в цьому ландшафті, також задоволення естетичних потреб - все це складається у визначене відношення до згаданого класу ландшафтів. Для більшості людей рішення тут оселитися найменше пов'язано з прагненням взяти участь у культурогенезі. Селитебні ландшафтні комплекси мають здатність формувати шар “культурогенезу”, і навіть надавати йому особливих якостей, що дозволяють відрізнити його від аналогічного шару, який виник в інших класах ландшафтів [14].

У певній мірі це стосується селитебних ландшафтів Поділля, де єврейська діаспора створила свій “культурний” шар та етноландшафтні структури. Відмінності єврейської забудови “від житла християн ... зумовлені особливостями занять й побуту <євреїв>” [17]. До особливостей традиційного побуту можна віднести те, що “єврей зберігає характер городянина навіть там, де немає міст” [17]. Характеризуючи забудову єврейських кварталів через призму цього твердження, можна відмітити у них риси, характерні для середньовічного європейського міста. Такий специфічний характер забудови єврейських кварталів містечка регіону знайшов своє відображення у *штетлі* (з їдиш “schtetl” – містечко, від польського – містечко).

Не раз виникало питання про те, які населені пункти необхідно відносити

до числа містечок (з домінуючими єврейськими громадами), через те, що відповідно до затверджених тимчасових правил, — євреям було заборонено оселятись в губерніях їхньої постійної осілості, купувати й орендувати нерухомість у селах і містах. Сенатом дано з цього приводу роз'яснення (11 серпня 1894 р.) — єдиною ознакою містечка, що відрізняє його від сільського населеного пункту, є лише його офіційна назва. За роз'ясненням сенату до міського підкласу, у юридичному змісті, належать лише ті з містечок, що мають особливе міщанське управління або ж приписані до найближчих міст. Містечка могли бути досить значних розмірів – 20-25 тисяч чоловік (штетли) і маленькими – по кілька тисяч (штетеле) [19]. За своїм економічним значенням, за перевагою серед жителів (переважно євреїв) торгово-промислових занять, ці поселення у класифікації селитебних ландшафтів стоять ближче до міського підкласу. Окремі єврейські сім'ї вибирали місцем проживання села (до 20 %). Це були орендарі корчмів, ставків тощо [20].

Науковці по різному розглядали структуру штетлів та історію їх формування. А. Суботін у своїй праці “У смузі єврейської осілості” (Спб., ч.1-2, 1888-1890) зосередив увагу на кризових явищах у житті містечка: на соціально-економічних протиріччях, духовній відсталості. Він підкреслював, що такий стан призводив до того, що частина єврейської молоді прагнула вирватися з містечка.

З іншого боку, на початку XX ст. виникло поняття, що містечка – центри культури східноєвропейського єврейства. Це знайшло відбиття, в етнографічній експедиції на початку XX ст., що очолювалася С. Анським та появою інших праць [8, 19, 20, 22].

Зі спеціальних робіт можна відзначити “Єврейське містечко в революції” [7]. У СРСР у 1920-30-х рр. соціальна реконструкція містечка була важливою державною задачею, тому більшість праць присвячена саме соціально-економічному аспекту [9].

Своєрідним підсумком досліджень є монографії Л. Зінгера “Дос банайте фолк”(1941) і “Дос уфгерихте фолк”(1948), а також його дисертація 1947 року “Соціально-економічні основи єврейського питання в СРСР”.

Із закриттям Єврейських Наукових Інститутів у Києві й Мінську до кінця 1930-х рр., у 1948 році подібні дослідження припинилися. Було видано кілька загальних робіт, де однією з перших спроб аналізу стала книга Я. Ліщинського “Дос советише иднтум” (1941), де автор дає дані по містечку, переважно взяті з радянської преси, але вони уривчасті і стосуються більше кінця 1920-х - початку 1930-х років. В інших загальних працях [3, 4, 10] штетл майже не розглядається як історико-географічний та ландшафтний об'єкт. З цих праць можна зрозуміти історичне тло, у якому існували єврейські квартали.

Лише в 1990-х рр. з'являються праці, у яких відродився науковий інтерес до вивчення містечка (а також штетла) як етнокультурного ландшафту, про що свідчать праці етнографів, істориків й архітекторів з Петербурзького єврейського університету [3, 12, 13]. Ці ж питання розглядаються у працях сучасних українських та російських дослідників [16, 18].

Ландшафтна структура “штетлів”. XVI сторіччя — початок будівництва більшості міст на Поділлі, коли історичні особливості розвитку регіону відобразились у структурі й розмірах селитебних ландшафтів. Їхню більшість складали невеликі містечка, що були в приватному володінні. Важливою умовою для їх створення — було спорудження магнатом при місті замку [15]. Наприклад, грамотою короля Стефана Баторія 1579 р. запропоновано гетьману Замоїському

заснувати на ріці Мурафі місто Шаргород із замком. Тією ж вимогою була зумовлено створення міст Фельштин, Копайгород, Уланів, Горохів, Вербоваць.

Подільські міста, здебільшого, формувалися по мірі заселення, а не на основі детального планування. Їхня структура залежала від роду занять жителів, що в певній мірі визначалося національним складом, який у більшості подільських міст був строкатим. В їхній структурі відбилися прагнення окремих національних груп до компактного поселення у визначених частинах селитебних ландшафтів.

У XVI-XVII сторіччях відбувались значні міграційні процеси, пов'язані з відтоком євреїв із міст Польщі на територію України, особливо Поділля (табл. 1). Йшла міграція також з інших європейських країн; зустрічаються повідомлення навіть про переселення окремих діаспор із Західної й Центральної Європи. Євреям заборонялося селитися на Поділлі, і вони осідали тільки там, де знаходили собі сильних заступників (наприклад, князя Іллію Острозького, старосту Вінницького [21]) або на основі договорів з магнатами, за якими євреї одержували привілеї, які визначали місця для будівництва синагоги, житлових будинків, мікви і цвинтаря; закріплювали за громадою право власності на них. Нерідко привілеї визначав також рід занять і надавав їм пільги в різних сферах діяльності. Власники міста передавали представникам громади у користування (на основі орендних контрактів) корчми, заїзди, млини, винокурні, ставки.

Традиційно, найвпливовішими у Подільському воєводстві вважались громади Меджибожа і Бару, де зафіксовано у 1648 р., відповідно, по 600 євреїв-домовласників. В Брацлавському воєводстві виділялись громади Погребища, Немирова (по 800 євреїв-домовласників у кожному), Вінниці, Ладизина (по 300) тощо [11, 15].

Таблиця 1

Поява єврейських громад на Поділлі [12, 13]

<i>Рік</i>	<i>Місто</i>	<i>Воєводство</i>
1503	Меджибож	Подільське
1506	Вінниця, Брацлав	Брацлавське
1525	Зіньків	Подільське
1526	Скала	Подільське
1542	Бар	Подільське
1547	Кам'янець	Подільське
1565	Сатанів, Хмільник, Шарівці	Подільське
1569	Прибужне	Подільське
1570	Стара Синява	Подільське
1578	Язлівець, Гусятин, Сидорів, Чемерівці	Подільське
1581	Летичів	Подільське
1582	Оринін	Подільське
1602	Шаргород	Подільське
1603	Немирів	Брацлавське
1605	Красне	Брацлавське
1616	Літин, Мацоха (село поблизу Брацлава)	Брацлавське
1627	Проскурів	Подільське
1630	Городок	Подільське
1637	Рашків, Медівка (село поблизу Липовця), Могилів, Дунайгород (пізніше – Дунаївці)	Брацлавське, Подільське
1640	Ладизин	Брацлавське
1647	Мурафа	Брацлавське

Життя євреїв у “штетлі” в значній мірі обмежувалося будинком, синагогою й

Отформатовано:
український

ринком. Головною соціальною одиницею містечка була родина (патріархального типу, хоча і знаходилася в багатьох містах у стадії руйнування й формування малої родини). Досить часто межею штетла виступали аквальні ландшафтні комплекси (єврейський квартал Томашполя був обмежений з заходу струмком, а з півдня — рікою Русавою [16]).

Центральним типом ландшафтів штетла є сакральні — *синагоги*. Їх будували з різного матеріалу — з дерева (колод, брусів (каркасні споруди)), а також з каменю та цегли. У багатьох подільських містах синагоги служили не тільки будинком для молитов і богословських занять, але також виконували функції невеликої фортеці, призначеної для оборони єврейського кварталу й міста в цілому. До числа найстаріших оборонних відносяться синагоги Сатанова (1532) та Шаргорода (1589). Синагоги-фортеці займали пануючі висоти неподалік від найуразливіших ділянок міських укріплень. Їх будували з масивними стінами, обнесеними бруствером, з піднятими високо над землею вузькими вікнами-бійницями, виходом на дах, обладнували підвалами і таємними підземними ходами. У випадку небезпеки — погрому, воєнних дій — у них можна було не тільки ховатись, але й оборонятися. У великих містечках могло бути декілька синагог або молитовних будинків (*клойз*, *штібл*). При тому, що євреї селилися в існуючих містечках і не могли вибирати місця для формування сакральних ландшафтів, орієнтація за сторонами світу мала в них велике значення. При будівництві синагог їх орієнтували по осі захід — схід (у напрямі Єрусалиму).

Економічному підйому міст Поділля сприяла регіональна і транзитна торгівля, в яких євреї утримували провідну роль. Ярмарки окремих міст спеціалізувалися на торгівлі певними видами товарів (у Деражні, наприклад, закуповували рибу, у Сатанові — віск і мед, у Меджибожі — хліб). Стікання на міські ярмарки великого числа людей вимагало обладнання просторих ринкових площ. Потреби торгівлі стимулювали формування *промислово-селитебного типу* з переважанням складування й продажу товарів. *Ринкові площі* облаштовувалися лотками, крамницями, магазинами, складами. У деяких містах споруджувалися великі зерносховища (Поділля поставляло хліб у внутрішні області Польщі та країни Центральної й Західної Європи). Для збереження товарів і продуктів використовували також підвали будинків і підземні шахти (Шаргород, Сатанів). Деякі міста отримували від короля право складу, на підставі якого всі купці були зобов'язані зупинятися в них на декілька днів і торгувати вроздріб продуктами й товарами, які провозились через місто (у Шаргороді — склад солі, закупленої у Червоній Русі, а в Кам'янці, Могилеві і Чечельнику — склади вина з Валахії й Молдови).

Ринкова площа ставала центром єврейської забудови міського типу (*штетла*). Наприклад, в Гайсині, розташованому на широкому місі, ексцентриком виступала ринкова площа правильної, близької до квадрату форми. Але характерні для регіону вузькі видовжені горби, обмежені річковими руслами призводили до формування “довгих ринків”, як продовження торгівельного тракту на території штетла (Шаргород, Чечельник).

Комерційна діяльність євреїв відобразилась також у власне селитебній структурі ландшафтів, де переважав *малоповерховий тип*. У торговельній частині міста з'явилися одно- або двоповерхові будинки на високому цоколі, у яких знаходилися великі склади для продовольства й товарів. На ринковій площі або вздовж вулиць, що вели до неї, були побудовані *заїзди*, де зупинялися на нічліг купці і були умови для стоянки обозів з конями й вантажем. Зовнішній вигляд заїзду

визначався статусом населеного пункту. Наприклад, у маленькому Зінькові це була глинобитна споруда під солом'яним дахом, а в уїзному місті Летичеві — великий кам'яний будинок. У ярмаркових містечках заїзди інколи формували структуру ринкової площі (у Новій Ушиці шість паралельно розташованих заїздів утворювали одну зі сторін площі).

Таким чином, квартали зі специфічною структурою виростали під захистом стін замку або фортеці, і потім у ряді випадків обзаводилися своїми оборонними спорудами.

Окрім вище згаданих типів, у штетлах необхідно виділити *водно-рекреаційний тип*, представлених *містами* благочестивих рабинів і цадиків, які були басейнами для омивання і мали цілющу дію.

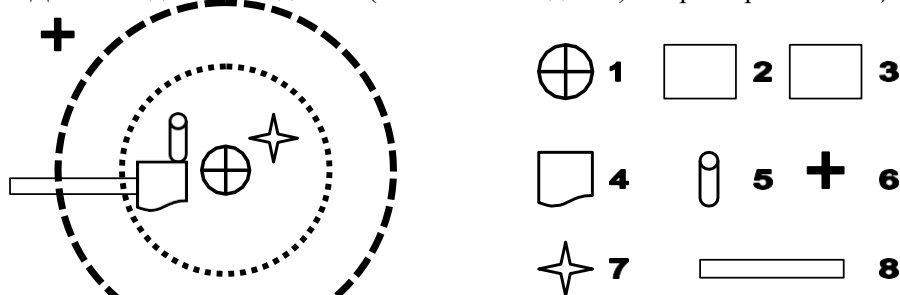
Тафальні ландшафти [2] представлені єврейськими *цвинтарями*, які виносили за межі містечок, зазвичай розташовуючи на вершині високого пагорба або його схилі, уривчастому березі ріки і відділені від селитебного ландшафту земляним валом, стіною, рікою або озером. Тут розташовувались могили найшановніших людей, — рабинів, цадиків, на могили яких приходили молитися і які, як вірили, мали чудодійну силу. На цвинтарях здійснювали різноманітні містичні ритуали (наприклад, грали весілля жебраків або сиріт під час чуми). Певним чином, цей вид тафальних ландшафтів представляв певну просторову опозицію відносно містечка.

Досить типовим є старий єврейський цвинтар у Сатанові, який знаходиться приблизно у 500 м поза міськими воротами, на високому видовженому горбі, який піднімається над р. Збруч і тягнеться вздовж дороги на Кам'янець-Подільський. Тафальний ландшафт має протяжність майже півкілометра з півночі на південь, ширина його близько 200 м. Зберігся лише фрагмент кам'яної стіни, що колись оточував його. Тут розташовано майже 3000 надгробків кінця XIX-XX сторіччя. Найстаріша частина цвинтаря знаходиться на південно-східному схилі горба, який виходить до Збруча [13].

Міфами були оточені підземелля і підземні ходи, прокладені під більшістю подільських містечок. Фольклорні історії розповідають про підземні міста та про таємні ходи, що ведуть до Єрусалиму.

Різні підходи і методи досліджень дали можливість встановити, що якісні відміни структури містечок (з переважанням штетлів) на Поділлі зумовлені географічним розташуванням, історією формування та архітектурно-планувальними рішеннями, розмірами й функціями, і особливо впливом євреїв як етносу. Співвідношення між структурними частинами, висотністю забудови, етнологічними ознаками (сакральні й тафальні ландшафти) дозволили виділити певні типи у ландшафтній структурі містечок, де переважали штетли.

Для Західного Поділля (частково Східного) характерний *кільцевий*

55

Рис. 1. Кільцевий (ексцентричний) тип:

1 – замок (фортеця), 2 – міські квартали з переважанням євреїв, 3 – християнські квартали, 4 – ринкова площа, 5 – синагога, 6 – єврейський цвинтар, 7 – костюл (церква), 8 – вулиця, що веде до ринкової площі

(ексцентричний) тип (рис. 1), де виділяється центральна частина містечка, або власне, саме містечко, що зосередилося поблизу стін замку або фортеці. Замок піднімався над поселенням, візуально підсилюючи владу короля або магната. Первинний план більшості приватних міст Поділля можна представити у виді своєрідного ексцентрика: до замку, що стояв на підвищеному місці, примикало місто, обнесене валами або муром. Це були міські квартали, у яких жили як євреї, так і міщани-християни.

Споруди синагоги й костюлу знаходились зазвичай, у протилежних частинах поселення (рис. 2). Їх символічне протистояння було підкреслено розташуванням костюлу — у верхній, а синагоги поблизу нижньої частини містечка, досить часто поблизу його межі. Хоча, розташування шаргородської синагоги, дозволяє передбачити, що вона була винесена за межу перших міських укріплень і виконувала роль *барбакана* — оборонної споруди, що захищала підступи до міських воріт. Споруда православної церкви нерідко розташовувалась в центральній частині міста (містечка) тому, що здавна на цьому місці, зазвичай на перетині доріг, вже стояла сільська церква або дзвіниця.

Навколо внутрішнього кільця знаходилося передмістя, що кільцем оточували єврейський центр, у якому проживало сільське населення, що складалось переважно з українців.

З розвитком містечка функції організуючого ядра переходили від замку до ринкової площі. Саме сюди, до торговельного центру міста вели вулиці, які починалися від міських воріт і формували структуру селитебного ландшафту. Наявність укріплень та ринку давало головну відмінність міста (містечка) від села.

Ландшафтний образ штетла пов'язаний з однією з єврейських традицій про роль міських стін та особливий статус відділеного ними простору. Міські стіни або вали захищали замкнутий, «одомашнений» простір міста (містечка) від відкритого

Рис. 2. Структура Брацлава на карті другої чверті XIX сторіччя:
1- млин, 2 – городище старого замку, 3 – єврейський цвинтар, 4 – міква, 5 –
ріка Пуцька, 6 – дві синагоги, 7 – костюл, 8 – церква св. Миколая.

простору оточуючих ландшафтних комплексів (лісу, дороги, ріки), які несли певну небезпеку. Міські стіни служили також суботньою межею (*єрувом*), що умовно поєднувала окремі єврейські будинки і квартали в загальне володіння і від якої в суботу не можна було віддалятися більш ніж на 2000 ліктів (до одного кілометра). Після руйнування міських укріплень роль межі штетла стала виконувати річка.

У Східному Поділлі переважав *двополюсний тип* (рис. 3) – при якому навколо двох ексцентриків міста (містечка) концентрувалося єврейське й неєврейське населення. На одному полюсі виразно виділялася єврейська частина містечка – центром якої була ринкова площа, оточена крамницями і майстернями, а також

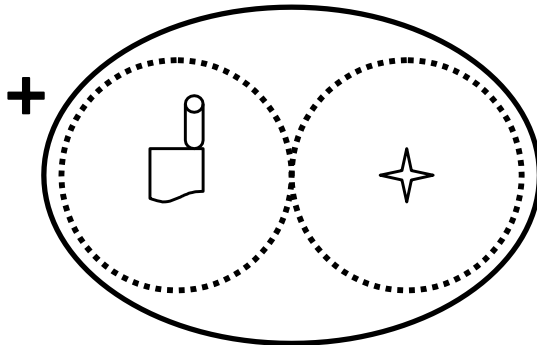

Рис. 3. Двополюсний тип
(умовні позначки див. рис. 1)

Рис. 4. Картосхема центру Томашполя:

1 – місце, де стояла велика синагога, 2 – міква, 3, 4, 5 – місце втрачених синагогальних споруд кінця XIX – початку XX сторіччя, 6, 7 – православні церкви, 8 – костюл, 9 – місце старого єврейського цвинтаря.

синагога (рис. 4). На іншому полюсі зосереджувалася християнська частина населення, центром якої був костюл або церква.

Третій тип – *поквартальний* (рис. 5), де євреї проживали досить компактно у визначеній частині містечка, за типом єврейського кварталу (гетто) у великих містах. Єврейські будинки групувалися, як правило, навколо синагоги. Такий тип був більше характерний для містечок Східного Поділля.

Менш своєрідними були містечка Галичини (в Австро-Угорщині), де євреї проживали переважно розсіяно серед християнського населення — *дисперсний тип* (рис. 6).

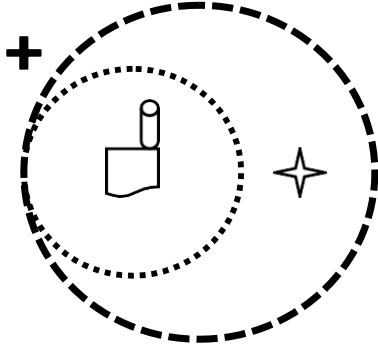

Рис. 5. Поквартальний тип

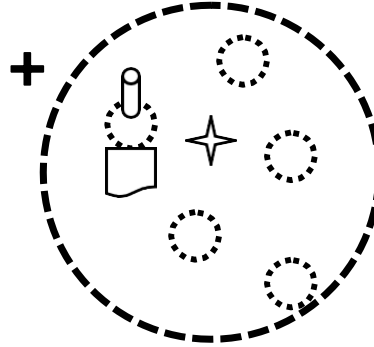

Рис. 6. Дисперсний тип

Умовні позначки див. рис. 1

Таким чином, містечко, у структурі якого переважав штетл, був торговельною ланкою між містом і селом, центром регіональної й транзитної торгівлі. Значну частину населення складала єврейська громада. Такі містечка відрізняли особливий спосіб життя, культура, традиції, що створювала громада.

У таких містечках простежується досить чітка (специфічна) ландшафтна структура, де ядром були сакральний (синагога) і промислово-селитебний малоповерховий (ринкова площа, склади, заїзди) типи ландшафтів.

Для різних частин досліджуваного регіону також існує певна закономірність у типах ландшафтної структури: Західне Поділля (частково, Східне) – кільцевий (ексцентричний) і дисперсний, Східне Поділля – двополосний і поквартальний.

Для містечок XVI-XIX ст. характерний перехідний тип селитебних ландшафтів, який можна назвати напівміським, що визначається домінуючим впливом єврейської етнокультури, коли штетл мав характерні риси міського підкласу, а неєврейська частина – сільського.

Важко сказати, яким був би подальший розвиток штетлів, якби вони не деградували під впливом історичних подій. При збереженні всіх факторів і тенденцій — єврейські громади чекало подальше зменшення населення, повне прийняття місцевої етнокультури та типу господарства. Але при цьому почуття належності до одного етносу, побутові традиції могли розвиватись саме тут, де з ними менше, ніж у типових міських ландшафтах, конкурували корінна культура й побут, і, де євреї проживають невеликими компактними групами.

1. Антонович В. Б. Исследование о годах в юго-западной России по актам 1432-1798 годов. – К., 1870. – С. 26. 2. Воловик В.М. До питання класифікації тафальних ландшафтів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2001. – Вип. I. – С. 99-110. 3. Ганелин Р.Ш., Кельнер В.Е.. Проблемы историографии евреев в

России. Вторая половина XIX - первая четверть XX ст. // Евреи в России. Исторические очерки. Москва - Иерусалим, 1994. – С. 34-36. 4. Гудченко З.С. Некоторые особенности архитектуры местечек Украины (конец XVIII – начало XX вв.) // Советская этнография. – 1978. - № 5. – С. 109-118. 5. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский, 1889. – 414 с. 6. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. - М.: АСТ, 2001. – С. 544-545. 7. Еврейское местечко в революции // Очерки под ред. В.Г.Тана-Богораза. - М.-Л., 1926. – С. 45-56. 8. История еврейского народа. Т. 11: История евреев в России. – Т. 1. – М., 1914. – С.128-145. 9. Кипер М. Еврейское местечко Украины. – Харьков, 1929. – С. 54-67. 10. Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим, 1976-1996. – Тт. 1-8. 11. Крикун Н.Г. Населення Подільського воєводства в першій половині 17 ст. // Український історико-географічний збірник. - № 1. – 1971. – С. 115-135. 12. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. – Вып. 2.: Подолия. – СПб.: Издатель А. Гершгт, 2000. – 704 с. 13. Лукин В., Хаймович Б. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. – Вып. 1.: Подолия. – СПб.: Издатель А. Гершгт, 1998. – 320 с. 14. Милуков П.Н. Очерки истории русской культуры. - М., 1993. - Т.1 – С. 87. 15. Семашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. – Каменец-Подольский: Б.И., 1875. – 183 с. 16. Соколова А. Архитектура местечек Восточной Подолии (по результатам обмеров, выполненных в городах Шаргороде, Томашполе и Чернивах летом 1993 г.) // Труды по иудаике. – Вып. 2: История евреев на Украине и в Белоруссии. Экспедиции. Памятники. Находки. – СПб., 1994. – С. 53-82. 17. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край (собранные П.П. Чубинским) // Евреи Юго-Западного края. – СПб., 1987. – Т. 7. – Ч. 1. – С. 45-68. 18. Ходорковский Ю. К вопросу об исследовании историко-архитектурного наследия еврейских общин Украины // Вестник еврейского университета в Москве. – 1993. - № 3. – С.108-128. 19. Шиппер И. Ранние стадии еврейской колонизации в Польше. (Городская колонизация) // Еврейская старина – 1911. - № 4. – С. 348-371. 20. Шиппер И. Ранние стадии еврейской колонизации в Польше. (Сельская колонизация) // Еврейская старина – 1911. - № 4. – С. 161-179. 21. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 86 томах с иллюстрациями. – М.: Адепт, 2002. – 4 CD-ROM. 22. Białkowski L. Podole w 16 wieku. – Warszawa, 1910.

Отформатировано:
русский (Россия)

Отформатировано:
русский (Россия)

The particularities landscaping structures of the jewish settlements Podillya region open in article, history of their shaping and developments.